

versie Heusden

WAT IS HET JE WAARD?

Lesmateriaal over
morele dilemma's in de
Tweede Wereldoorlog en nu

Docenten-
handleiding

Erfgoedproject
voor groep 7/8
en klas 1/2 VO

erfgoed brabant

COLOFON

WAT IS HET JE WAARD? is oorspronkelijk ontwikkeld in opdracht van

voor Veghel in 2014.

Dit lesmateriaal is een voor de gemeente Heusden aangepaste versie.

Tekst en conceptontwikkeling

Ernst Spek www.suvarov.nl in opdracht van Erfgoed Brabant.

Met dank aan

trefpunt CULTUUREDUCATIE heusden

Streekarchief Langstraat Heusden Altena

Vormgeving

Maartsehazen.nl

erfgoed brabant

verhalen van
vriend en vijand

www.erfgoedbrabant.nl
's-Hertogenbosch, april 2016

© Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever, Erfgoed Brabant.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	4
Inleiding Wat is het je waard?	5
Les 1	8
Les 2	14
Les 3	20
Bronvermelding	23

VOORWOORD

Wat is het je waard? is in 2014 ontwikkeld in opdracht van Plein 23 in Veghel. Het lesmateriaal maakte deel uit van de groots opgezette herdenking van Operation Market Garden. Het lesmateriaal is bedoeld om het gesprek in de klas te voeren over keuzes die gemaakt werden in de Tweede Wereldoorlog. In dit lesmateriaal worden lokale historische gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog dichtbij gehaald. De leerlingen onderzoeken de keuzes die toen gemaakt zijn en stellen zich voor hoe zij gehandeld zouden hebben in die tijd. Daarnaast bespreken zij hoe wij daar nu naar kijken. De leerlingen ontdekken wat zij zelf van waarde vinden en wat anderen van waarde vinden. De ontwikkeling van het lesmateriaal werd mede mogelijk gemaakt door het investeringsprogramma van De Cultuur Loper dat als doel heeft goede initiatieven voor erfgoededucatie in het basisonderwijs te stimuleren, ondersteunen en ontsluiten voor scholen en culturele instellingen. Eén van de eisen van het investeringsprogramma is dat het lesmateriaal overdraagbaar moet zijn zodat scholen in andere plaatsen in Brabant het lesmateriaal, na lokale aanpassingen, ook kunnen gebruiken.

Deze versie van *Wat is het je waard?* is lokaal aangepast voor de gemeente Heusden. De verhalen die gebruikt worden, hebben daadwerkelijk plaatsgevonden en de casussen zijn samengesteld uit waargebeurde feiten, maar zijn veralgemeeniseerd voor het lesmateriaal. Het lesmateriaal is ook digitaal beschikbaar via www.salha.nl.

INLEIDING WAT IS HET JE WAARD?

Doelgroep

Het lesmateriaal is geschikt voor groep 7/8 van het basisonderwijs en de eerste twee klassen van het voortgezet onderwijs. Voor het voortgezet onderwijs is een aantal casussen complexer gemaakt.

Leerdoelen erfgoededucatie

Zie www.erfgoedbrabant.nl/wijzermetererfgoededucatie

De leerling kan erfgoed in de eigen omgeving koppelen aan onderwerpen in de regionale of nationale geschiedenis.

De leerling kan het verhaal bij het erfgoed plaatsen in de tijd en relateren aan hoe mensen in een bepaalde tijdsperiode woonden, leefden en werkten en daarbij verschillen en overeenkomsten noemen met nu.

De leerling toont in dialoog respect voor de mening van een ander over de waarde van erfgoed. De leerling kan zijn/haar eigen verbondenheid met erfgoed vertalen in het zorgdragen voor het behoud van erfgoed.

De leerdoelen voor erfgoededucatie zijn van toepassing op het lesmateriaal als geheel. Per les wordt specifiek aangegeven wat de doelen van de les zijn.

Daarnaast bevorderen de lessen het reflecterend vermogen. Doordat leerlingen zich bewust worden van hun eigen waarden en die van anderen, kunnen onderling begrip en respect groeien. Een ander belangrijk doel is het bevorderen van historisch besef: beter begrijpen van en kunnen inleven in dat wat mensen in Nederland - en specifiek in de eigen regio - tijdens de oorlog hebben meegemaakt.

Door gebruik te maken van lokale bronnen over de oorlog werken de leerlingen met immaterieel erfgoed: in dit geval de kennis binnen een gemeenschap, die wordt overgedragen van de ene generatie op de andere.

Opzet lesmateriaal

Dit lesmateriaal bestaat uit drie lessen van 60 minuten. De lessen hebben een onderlinge samenhang maar kunnen naar wens ook ieder als afzonderlijke les worden ingezet.

Les 1 is een verkenning van de begrippen *waarden* en *dilemma's*, gevolgd door een gestructureerde klassikale discussie over twee grote dilemma's.

Les 2 is een circuit waarbij leerlingen eerst groepsgewijs en daarna met de klas in discussie gaan over dilemma's waar kinderen of volwassenen in de oorlog voor stonden. De onderliggende vraag is telkens: 'Wat zou jij doen?'

Les 3 start met een waargebeurd verhaal uit de gemeente Heusden en de vraag om vanuit verschillende posities te bedenken voor welke waarden de hoofdrolspelers kozen. De afronding van les 3 en van het lesmateriaal is een waardenspel, waarbij de leerlingen zelf uit een aantal waarden moeten kiezen en vervolgens hun keuze onderbouwen. Het waardenspel kan ook als afsluiter worden toegevoegd aan les 1 of les 2, wanneer deze als losse lessen worden gebruikt.

Werkwijze

De werkwijze is gebaseerd op de theorie van Lawrence Kohlberg, die aantoont dat communicatie over dilemma's de morele ontwikkeling bevordert. Door te spreken in de derde persoon blijft het gevoel van veiligheid voor de deelnemers gewaarborgd.

Bij een moreel dilemma gaat het om een afweging tussen twee handelingsmogelijkheden waarbij waarden met elkaar in het geding komen. Wie zo'n keuze moet maken, spreekt zich in feite uit over wat hij of zij belangrijk vindt; welke waarde het zwaarst telt.

Door te discussiëren over dilemma's kan meer begrip ontstaan voor de verschillende keuzes die mensen maken. Wie kennismaakt met andermans motieven, ontdekt alternatieven voor het eigen handelen.

Per les wordt stap voor stap beschreven wat je met de leerlingen kunt gaan doen.

Tips bij de begeleiding

Creëer een open sfeer

Het is van belang dat je als gespreksleider je eigen mening voor je houdt en duidelijk laat merken dat er geen 'goede' of 'foute' antwoorden bestaan. Als je leerlingen die zich durven uitspreken ondersteunt en aanmoedigt, kun je een sfeer creëren waarin respect ontstaat voor elkaars mening.

Blijf bij het dilemma

Bij het bespreken van de dilemma's gaat het niet om het zoeken van oplossingen of het vinden van een compromis. De neiging om het dilemma af te wentelen of te ontvluchten is vaak groot. Juist het gevoel dat je het nooit helemaal goed kunt doen dwingt leerlingen echter om te kiezen wat zij echt belangrijk vinden. Probeer het dilemma dan ook zo dicht mogelijk bij de beschreven situatie te houden. Laat leerlingen er geen dingen bij verzinnen die een makkelijke oplossing mogelijk maken. Als leerlingen een situatie niet als een dilemma ervaren, vraag hen dan wanneer het dat wel wordt.

Vraag naar de argumentatie

Je kunt verdieping in de les aanbrengen door goed door te vragen en te proberen de redentatie achter de antwoorden van leerlingen boven tafel te krijgen. Daarmee geef je hen niet alleen het gevoel dat je hen serieus neemt, maar laat je ook zien dat wat achter een keuze ligt vaak interessanter is dan de keuze zelf. Bovendien kan blijken dat leerlingen bij dezelfde keuze een ander verhaal hebben.

LES 1

Leerdoelen

- De leerlingen kunnen benoemen wat een dilemma is.
- De leerlingen kunnen benoemen wat waarden zijn.
- De leerlingen kunnen verschillende redenen bedenken voor de keuzes die mogelijk zijn binnen een dilemma.
- De leerlingen kunnen hun eigen standpunt in een dilemma bepalen.
- De leerlingen vinden het zelfvertrouwen om hun mening te uiten.
- De leerlingen ontdekken elkaars mening en luisteren naar elkaar.

klassenfoto Henk Romeijn 1931

Introductie

Vertel de leerlingen dat ze aan het werk gaan met dilemma's.

Weet iemand wat een dilemma is?

Een dilemma is een moeilijke keuze, waarbij er aan elke keuzemogelijkheid een nadeel zit.

Zijn er leerlingen die een voorbeeld kunnen noemen?

Je kunt als voorbeeld ook een dilemma beschrijven waar je zelf voor hebt gestaan. Dit kan nog iets heel kleins zijn bijvoorbeeld: je moet kiezen tussen een avondje bioscoop of bowlen, en je vindt beide erg leuk.

Vraag nu aan de klas wat een dilemma echt ingewikkeld maakt, wanneer zou je liever helemaal niet willen kiezen? Zijn hier voorbeelden van?

Als de klas niet op voorbeelden komt kun je er zelf een geven. Stel bijvoorbeeld dat je wordt uitgenodigd op een feestje van je beste vriend, maar op het zelfde tijdstip viert ook je broer zijn verjaardag. Beide feestjes kunnen echt niet verzet worden. Wat nu? Hoe bepaal je de keuze? In deze les gaan we aan de slag met dit soort dilemma's, die te maken hebben met keuzes in je eigen gedrag. Situaties waarin je moet kiezen, maar niet weet wat het juiste is om te doen. Zo'n situatie heet een moreel dilemma.

Vraag de leerlingen wanneer zij zich volgens hun eigen regels 'goed' gedragen. Wat is voor hen belangrijk in hun gedrag of dat van anderen?

We hebben het nu eigenlijk over waarden: dat wat je belangrijk en het nastreven waard vindt (voor het onderscheid: normen zijn de regels die voortvloeien uit waarden). Ieder mens heeft bepaalde dingen die hij heel belangrijk vindt in zijn eigen gedrag en dat van anderen. Dat zijn niet bij ieder mens dezelfde dingen. De waarden kunnen dus per persoon verschillen: de één vindt het belangrijk om nooit het grootste stuk taart te kiezen, een ander ziet hier geen probleem in.

Laat nu alle leerlingen zelf een waarde verzinnen die zij heel belangrijk vinden. De waarden kunnen op Post-it's (geeltjes) worden geschreven.

Wat zijn waarden die je belangrijk vindt in het leven? Enkele voorbeelden:

Lieg niet.

Wees goed voor de natuur.

Je moet altijd opkomen voor je familie.

Vertrouw niet zomaar iedereen.

De geeltjes worden nu op een vrije wand of op de tafels van de groepjes bij elkaar verzameld.

Analyseer met de klas wat de uitkomst is. Welke moraal wordt veel gedeeld?

Welke komt maar enkele keren voor?

Vertel de klas dat zij zich zo meteen gaan buigen over twee morele dilemma's.

We kijken naar situaties waarbij je een keuze moet maken tussen twee waarden, maar niet meteen weet bij welke keuze je nu volgens je eigen regels het juiste doet.

Je zult je gebruikelijke gedrag dus moeten heroverwegen. Maar welke keuze past bij jou?

Het eerste dilemma

Stap 1: Presentatie van het dilemma

Lees aan de klas het volgende dilemma voor:

Het broertje van Vivian is heel erg ziek. Er is een medicijn ontdekt dat hem kan genezen, maar dit wordt niet vergoed door de verzekering. Het kost €100.000. Dat geld hebben Vivians ouders niet. Vivian heeft met allerlei acties al geld opgehaald, maar lang niet genoeg. Toevallig is de vader van Kas, een jongetje in Vivians klas, degene die het medicijn heeft uitgevonden. Vivian vraagt de vader om hulp. Hij vertelt haar dat een ziekenhuis veel geld heeft betaald om het medicijn te ontwikkelen. Hij kan daarom het medicijn niet zomaar weggeven. Kas vindt dit heel stom van zijn vader. Hij weet waar het medicijn wordt bewaard en pakt het stiekem mee. Op school biedt hij het Vivian aan. Wat vind je dat Vivian moet doen: wel of niet het medicijn aannemen?

Stap 2: Verheldering van het dilemma

Laat de klas bespreken welke keuzemogelijkheden Vivian heeft en wat de directe gevolgen van iedere keuze zijn.

Stap 3: Eerste reactie dilemma

Vraag een aantal leerlingen om hun eerste spontane reactie op het dilemma. Wat vinden jullie dat Vivian moet doen?

Laat tijdens de rondvraag zoveel mogelijk verschillende meningen naar voren komen. Wat is er te zeggen voor de ene keuze, en wat voor de andere keuze? Inventariseer de argumenten voor en tegen het aannemen van het medicijn en schrijf deze op het bord. Het is handig als er ongeveer evenveel 'voors' als 'tegens' zijn, zodat duidelijk is dat er niet één goed antwoord is.

Leg uit dat het er niet om gaat om het eens te worden, of nu een keuze te maken, maar om zoveel mogelijk argumenten voor en tegen te verzamelen.

Stap 4: Verdiepen van het dilemma

De keuze kan met de volgende vragen iets ingewikkelder worden gemaakt.

Wanneer veel leerlingen vinden dat je in dit geval wel mag stelen:

Waarom hebben we dan een wet die stelen verbiedt? Moet die dan aangepast worden? Welke uitzonderingen gelden nu precies op de regel dat je niet mag stelen? Mag je ook voor een griepje pillen pikken?

Eigenlijk steel je in dit geval €100.000 van een ziekenhuis. Is dat dan wel OK?

Wie weet is dat geld wel hard nodig om het medicijn verder te ontwikkelen.

Je hebt geen idee wat de gevolgen van de diefstal kunnen zijn.

Mag je Kas wel zo enorm in de problemen brengen?

Misschien loopt een ander kind (wiens ouders wel €100.000 gespaard hebben) het medicijn nu wel mis. Mag je loyaliteit aan je familie ten koste gaan van een onschuldig persoon die jou niets heeft misdaan?

Wanneer veel leerlingen vinden dat je hier niet mag stelen:

Waarom is het volgen van de wet zo belangrijk? Het leven van een kind kan toch gered worden?

Is dat leven niet het allerbelangrijkste?

Dat ziekenhuis gaat heus niet failliet als één patiënt niet betaalt voor het medicijn.

Kas heeft zelf al besloten om het flesje mee te nemen. Hij vindt het dus ook terecht dat Vivian het gebruikt.

Wat de gevolgen ook zijn: Vivian weet zeker dat haar broertje geneest. En dat is alles waard.

Is het wel rechtvaardig dat degene met het meeste geld het medicijn mag hebben?

Ja, het ziekenhuis heeft veel geld betaald om het medicijn te laten ontwikkelen. Maar moet je dat geld dan terughalen bij iemand die er ook niets aan kan doen dat hij ziek is geworden?

Stap 5: Nabespreken van het dilemma

Vraag of de klas dit een moeilijke keuze vond. Wat maakte het ingewikkeld?

Zijn er leerlingen van mening veranderd tijdens de discussie? Laat merken dat je dit even zeer waardeert als standvastigheid in een mening: diegenen die van mening wisselen hebben voors en tegens goed overwogen.

In het nagesprek kun je leerlingen nog eens goed bevragen op hun motivatie:

Hoe komt het dat je zo zeker bent van dit standpunt?

Wat zijn de nadelen hiervan?

Wie denkt daar anders over?

Wat vind jij dan?

Welke waarden herken je in de keuzes?

Het tweede dilemma

Voor dit dilemma gaan we een stapje terug in de tijd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen mensen soms voor zware keuzes te staan. Dergelijke situaties kwamen ook voor in de gemeente Heusden. Nu de klas zich al in een pittig dilemma heeft verdiept, kunnen zij zich misschien ook inleven in het dilemma waar Henk Romeijn uit Drunen voor stond. We doorlopen weer stappen 1 t/m 5.

Stap 1: Presentatie van het dilemma

Leg aan de klas het volgende voor:

Henk Romeijn was een weesjongen die opgroeide bij een pleeggezin in Drunen. Hij werkte bij het gemeentehuis en raakte betrokken bij het verzet. Via een collega kreeg hij een baantje bij een distributiekantoor in Waalwijk. Daar werden voedselbonnen verdeeld. Henk bezorgde stiekem bonkaarten bij onderduikers en bracht illegale bladen rond.

Henk wilde echter meer doen. Hij kwam in contact met een gewapende verzetsgroep, die ondermeer aanslagen pleegden op belangrijke Nazi-aanhangers en collaborateurs.

Uiteindelijk voerde Henk ook zo'n aanslag uit. In juli 1943 schoot hij in Nijmegen politie-commissaris Van Dijk neer. Deze commissaris stond bekend als een fanatiek helper van de Nazi's. Onder zijn leiding waren in 1942 vrijwel alle Joodse inwoners van Nijmegen opgepakt en weggevoerd naar concentratiekampen.

Het lukte Henk Romeijn niet om na de aanslag onopgemerkt weg te komen. Hij werd gearresteerd. Commissaris Van Dijk overleed enkele dagen later aan zijn verwondingen. Ook met Henk Romeijn liep het niet goed af. Na strenge verhoren kreeg hij de doodstraf. Vanuit de gevangenis kon Romeijn soms briefjes naar zijn pleegouders laten smokkelen. Eén van de laatste dingen die hij schreef was:

"Ik heb me met het idee verzoend dat ik de kogel ga krijgen. Bedankt voor al het goede in de zestien jaren die ik bij jullie heb doorgebracht. Thans komt het zwaarste: ik moet afscheid nemen. Ik vraag vergiffenis voor al het leed dat ik jullie heb aangedaan. Mijn boeken zijn voor Harrie van de Wiel, mijn tennisracket is voor Jan Willemse. Mijn kleren zijn natuurlijk voor Moeder. Fotograaf Oudkerk heeft nog een negatief van mij – laat het afdrukken en geef het aan ieder die mij gekend heeft. De Kapelaan krijgt ook nog de groeten. Ik geef me nu geheel over aan Gods Wil. Vaarwel."

Stap 2: Verheldering van het dilemma

Henk Romeijn heeft besloten om vanwege de oorlog dingen te doen die hij normaal gesproken misschien niet zou doen. Vraag aan de klas welke dingen dat zijn.

Hij had besloten dat het in dit geval de juiste keuze was om de regels van de overheid te negeren, te stelen en geweld te gebruiken.

Vinden de leerlingen dit ook de juiste keuze? Welke afwegingen maakte Henk Romeijn?

Stap 3: Eerste reactie op het dilemma

Argumenten voor en tegen kunnen weer verzameld worden op geeltjes. Enkele vragen om eerste reacties te ontlokken:

Wat hoopte Henk Romeijn te bereiken met het plegen van de aanslag?

Henk Romeijn wist dat hij heel streng gestraft zou worden als hij werd betrapt. Waarom zou hij bereid zijn geweest om dat risico te nemen?

Stap 4: Verdiepen van het dilemma

Leg de leerlingen de volgende informatie voor om het dilemma ingewikkelder te maken (wanneer de groep zelf niet met dit punt komt):

De verzetsgroepen waar Henk Romeijn mee in contact stond pleegden aanslagen op belangrijke helpers van de Duitse bezettingsmacht. Dat was niet zonder risico. Als de dader van een aanslag werd opgepakt wachtte hem in de meeste gevallen de doodstraf.

Er zijn ook gevallen bekend waar de Duitse autoriteiten als vergelding voor zo'n aanslag onschuldige mensen straftten. Er werden dan bijvoorbeeld razzia's gehouden waarbij veel mensen werden opgepakt. Zelfs is het voorgekomen dat willekeurige mensen die niets met de aanslag te maken hadden, als vergelding werden doodgeschoten. Zo wilden de Duitsers een voorbeeld stellen en verder verzet afschrikken.

Vind je dat Henk Romeijn wel of niet moest kiezen voor het gewapend verzet?

Als discussieleider kun je de volgende opmerkingen plaatsen om de discussie aan te wakkeren of leerlingen naar andere argumenten te sturen:

Voor:

Onschuldige mensen konden inderdaad de dupe worden. Maar als niemand zich verzet, lijkt het alsof iedereen akkoord gaat met wat er gebeurt. Je moet laten zien dat je het er niet mee eens bent.

De politiecommissaris in Nijmegen was verantwoordelijk voor grote misdaden. Door hem neer te schieten zijn misschien wel heel veel andere levens gered.

Als niemand iets doet, komt het van kwaad tot erger. Mensen die misbruik maken van hun macht moet je laten merken dat niet elke misdaad onbestraft blijft.

Door het gewapend verzet werd de oorlog voor de Duitsers bemoeilijkt en gingen misschien wel minder mensen bij de NSB.

Door zichtbare verzetsdaden maakte je aan andere mensen duidelijk dat de Duitse bezetters niet de volledige macht hadden.

Als niemand zich had verzet dan had de oorlog misschien nog wel langer geduurd, met wie weet welke gevolgen.

Tegen:

Ook al is het doel nog zo goed, hoe kun je het voor jezelf goedpraten dat misschien als vergelding een onschuldig persoon dood wordt geschoten vanwege iets dat jij hebt gedaan?

Als je zomaar iemand vermoord, ben je dan niet net zo erg als degene tegen wie je je verzet?

Zouden andere Nederlanders wel allemaal blij zijn geweest met dit soort aanslagen? Zij liepen daardoor misschien opeens wel grote risico's of kregen te maken met steeds strengere regels.

Stel dat je werd betrap, dan zou je streng gestraft worden. Zelfs je leven was niet zeker. Kun je dat je ouders wel aan doen?

Mag je het leven van de ene mens op het spel zetten om dat van een ander mens te redden?

Stap 5: Nabespreken van het dilemma

Net als bij het eerste dilemma is dit het moment om met de klas te bespreken wat er ingewikkeld was aan deze keuze, wie er van mening veranderd is en wat het 'waarom' is achter een hele stellige mening.

Dit is ook het moment om de koppeling te maken met ons eigen leven:

Kun je je voorstellen dat je ook nu in een situatie terecht kunt komen waarbij gedrag dat je normaal gesproken niet OK vindt, toch de beste keuze is?

Waar ligt dan de grens, wat zou ervoor kunnen zorgen dat je die keuze zou maken?

LES 2

Leerdoelen

- De leerlingen kunnen benoemen wat een moreel dilemma is.
- De leerlingen kunnen het dilemma in een gegeven situatie benoemen.
- De leerlingen kunnen argumenten voor keuzemogelijkheden uitwisselen.
- De leerlingen durven een standpunt in te nemen en respecteren elkaar.
- De leerlingen ontdekken de dilemma's van mensen in tijd van oorlog.
- De leerlingen zien in dat iedereen onverwacht voor grote dilemma's kan komen te staan.

Introductie

Wanneer deze les als losse activiteit wordt ingezet, is het aan te raden om te starten met de introductie uit les 1. Hierin staan de leerlingen stil bij de betekenis van de begrippen dilemma en waarden.

Is deze les een vervolg op les 1, start dan met een kleine opfrisser. Wie kan uitleggen wat ook alweer een dilemma is? En wie kan vertellen wat een moreel dilemma is? Wat is het verschil? In deze les gaan de leerlingen in kleine groepjes en vervolgens klassikaal aan de slag met verschillende morele dilemma's. Het zijn situaties waar gewone mensen, ook kinderen, tijdens de oorlogsjaren in terecht kwamen.

Werkvorm

In groepjes van drie of vier gaan de leerlingen aan de slag met verschillende morele dilemma's. De dilemma's in deze werkvorm zijn samengesteld op basis van algemene historische informatie en dus meestal niet te herleiden tot één specifieke bron. De dilemma's staan op kaartjes. Kopieer deze zodat er voldoende kaartjes zijn voor alle groepjes. Ieder groepje krijgt hetzelfde kaartje en gaat het dilemma met elkaar bespreken. Na 5 à 10 minuten volgt een korte klassikale discussie. Daarna wordt een nieuw kaartje uitgedeeld. Voor ieder kaartje staat in totaal 15 tot 20 minuten lestijd. Kies de kaartjes die het meest aanspreken, er zijn meer kaartjes dan er in één les behandeld kunnen worden.

Spelregels groepsbespreking

Bespreek bij aanvang van de activiteit een aantal spelregels.

1) Start met het bepalen van het dilemma en de keuzemogelijkheden.

Wat is er ingewikkeld aan deze situatie en wat kan de hoofdpersoon doen?

2) Benadruk dat het belangrijk is om naar ieders mening te luisteren.

Niet alleen zeggen wat je zelf vindt, maar samen ontdekken welke verschillende meningen er bestaan in je groepje. Zorg dat iedereen in je groepje aan het woord komt, en stel elkaar de vraag: waarom vind je dat?

3) Laat ieder groepje minstens twee argumenten verzamelen voor iedere keuze.

Schrijf de argumenten op.

4) Laat ieder groepje overleggen of ze een gezamenlijk standpunt hebben over het dilemma, of dat ze het hier niet over eens zijn.

Na maximaal 10 minuten (meestal is wel te zien wanneer de kinderen klaar zijn met het doorspreken van het onderwerp), eindigt de groepsbespreking en volgt een korte klassikale discussie.

Spelregels klassikale discussie

Benadruk bij aanvang van de klassikale discussie dat iedereen zijn eigen mening over het onderwerp mag hebben. Er is niet één mening beter dan een andere. De klas hoeft ook niet tot een gezamenlijk standpunt te komen.

Om te voorkomen dat iedereen door elkaar praat en alleen de goedgebekte kinderen aan het woord komen, is het slim om af te spreken dat kinderen gaan staan wanneer ze iets willen zeggen (de vorm is misschien bekend van het televisieprogramma Het Jongeren Lagerhuis).

De leerkracht is de gespreksleider en wijst de leerling aan die zijn zegje mag doen. Leerlingen die hierop willen reageren gaan staan maar mogen nog niets zeggen. Opstaan mag al terwijl de ander nog aan het woord is. De leerlingen die zijn gaan staan krijgen daarna om beurten het woord. Wie daar weer op wil reageren gaat ook eerst staan, enzovoorts.

De leerkracht kan de discussie op gang brengen door specifieke groepjes, of leerlingen, te vragen naar de argumenten die zij tijdens de groepsbespreking bedacht hebben. Laat de klassikale discussie niet langer duren dan 10 minuten.

Je kiest vervolgens een ander kaartje en start opnieuw met de groepsbespreking en vervolgens met de klassikale discussie. Eventueel kan in een volgende ronde één van de leerlingen als gespreksleider optreden.

De kaartjes

NB: Kies de kaartjes die het meest aanspreken, er zijn meer kaartjes dan er in één les behandeld kunnen worden.

Kaartje 1

Het is 1941. De beste vriend van Henk is Simon, een Joods jongetje. Opeens wordt bekend dat Joodse kinderen van school af moeten. Ook komen er op steeds meer plaatsen bordjes met de tekst "Verboden voor Joden".

Sommige vrienden van Henk willen nu niet meer omgaan met Simon. Hij vertelt hier thuis vol verontwaardiging over. Dan zegt Henks moeder dat het ook voor hun gezin gevaarlijk kan zijn als hij met zijn vriendje blijft omgaan. Ze vraagt Henk of hij niet meer met Simon wil afspreken.

Wat moet Henk doen: wel of niet afspreken?

Kaartje 2

Het is 1942. De beste vriend van Piet is Joop. Joops vader is lid geworden van de NSB. Daardoor wil bijna niemand in de klas nog omgaan met Joop. Piet doet daar niet aan mee. Joop en Piet zijn al sinds de peutertijd goede vrienden en hij wil Joop nu niet zomaar dumpen. Hij heeft nog nooit gemerkt dat hij Joop als vriend niet meer kan vertrouwen. Sinds vorige week zitten bij Piet thuis twee mensen ondergedoken. De ouders van Piet voeren een stevig gesprek met hun zoon. Ze vragen of hij het contact met Joop wil verbreken. Stel je voor dat Piet per ongeluk verklapt dat ze onderduikers in huis hebben... Wat moet Piet doen: wel of niet het contact verbreken?

Kaartje 3

Het is 1940. De vader van Ans heeft een slagerij aan huis, midden in het centrum van 's-Hertogenbosch. De slagerij zorgt voor het inkomen van het gezin en dat van een winkelknecht, een slagersjongen voor de bezorgingen en een dienstmeisje voor het huishouden. Al meteen in de eerste week van de oorlog wordt de vader van Ans door de Duitsers tot een moeilijke keuze gedwongen. Hij moet vlees leveren aan het Duitse leger, of de zaak per direct sluiten.

Wat moet Ans' vader doen: wel of geen vlees leveren?

Kaartje 4

Het is 1944. Er vinden in Brabant hevige gevechten plaats tussen Duitsers en geallieerden. Jan haast zich met zijn moeder naar de boerderij waar hun vader werkt, zodat zij daar samen kunnen schuilen. Ze hebben melk en brood bij zich voor het geval het lang gaat duren. Opeens zien ze aan de kant van de weg een Duitse soldaat. Hij lijkt maar een paar jaar ouder dan Jan. Er kleeft bloed aan zijn wang en hij kijkt glazig voor zich uit. Moeder stopt en geeft hem een glas melk. Dan gaan ze weer verder. Moeder zegt: "Vertel het maar niet aan vader. Die snapt hier toch niets van". Jan raakt nu helemaal in de war. De Duitsers zijn toch de vijand? Toch zegt hij niets. Als ze aankomen vraagt vader verbaasd aan hem waarom het melkkannetje maar halfvol is. Wat moet Jan nu doen: wel of niet de waarheid vertellen?

Kaartje 5

Twee leerkrachten op school vertellen over hun grootouders. In 1943 werden mannen verplicht om in Duitsland te gaan werken. Er werd gedreigd met strenge straffen voor wie zich niet meldde. Dat kon grote risico's betekenen voor jezelf, maar ook voor je gezin. De opa van meester John wilde zijn gezin voor deze risico's beschermen en ging begin 1944 naar Duitsland om daar in een fabriek te werken. Hij verrichtte onder heel slechte omstandigheden dwangarbeid in een staalfabriek. Totaal verzwakt kwam hij na de oorlog terug naar Nederland. De opa van meester Edwin dook onder bij een boer in het zuiden van het land. Hij wilde niet bijdragen aan de oorlogsindustrie van de Duitsers. Zijn gezin zat vaak in spanning omdat ze langdurig niets van hem hoorden. Vlak voor het eind van de oorlog werd het onderduikadres verraden. Bij een poging om te vluchten kwam de opa van meester Edwin om het leven. Was één van deze keuzes de beste keuze?

Kaartje 6 (met name geschikt voor VO)

Het is 1945. De oorlog is voorbij! Mensen zijn niet alleen blij, maar willen ook wraak op degenen die met de Duitsers samenwerkten. In het dorp ziet het zwart van de mensen en de situatie kan gemakkelijk uit de hand lopen. De politie en vertegenwoordigers van het verzet komen bij elkaar. Iemand vertelt dat in enkele andere dorpen zogenaamde 'moffenmeiden' (meisjes die verkering hebben gehad met een Duitse soldaat) op een podium op het dorpsplein zijn kaalgeschoren. Dat werkt als bliksemafleider: het volk krijgt de wraak die het wil zien. In de vergadering wordt voorgesteld om alle 'moffenmeiden' op te halen en georganiseerd kaal te scheren. Het publiek heeft haar leedvermaak, de veiligheid van de vrouwen kan worden gegarandeerd. Moet je voor of tegen dit voorstel stemmen? Ja zeggen betekent ook meedoen aan de uitvoering.

Kaartje 7 (met name geschikt voor VO)

Een Duitse commandant van een luchtafweerpost laat zijn mannen op een Amerikaans vliegtuig schieten. De piloot gebruikt zijn schietstoel en komt per parachute neer. Er wordt op hem geschoten, maar hij overleeft. De piloot landt midden in een brede rivier en raakt verstrikt in zijn parachute. Hij zal beslist verdrinken. De Duitse commandant aarzelt niet en stuurt een bootje om hem op te pikken. De piloot wordt gered. Hij brengt de resterende jaren van de oorlog door in een krijgsgevangenkamp. Vind je dat de piloot de Duitse commandant dankbaar moet zijn?

Toelichting bij de kaartjes

Alle beschreven situaties zijn gebaseerd op waargebeurde gebeurtenissen.

Kaartje 1 toelichting

Vanaf de zomer van 1941 komen er steeds meer beperkingen voor Joodse inwoners. Kinderen moeten van school af en naar speciale Joodse scholen. Zwembaden, parken, musea en andere plaatsen worden verboden voor Joden. In cafés zijn soms plakkaats "Joden niet gewenst" opgehangen. Joden moesten hun geld inleveren en hun bewegingsvrijheid werd beperkt. Dit gebeurde ook in deze regio: in de bioscopen in Waalwijk waren Joden bijvoorbeeld niet meer welkom. In het boek *Drunen Elshout bezet bevrijd* door F. Durant (1994) staat beschreven dat Cor Klerks zich nog herinnerde dat ook bij haar in het café in Elshout een bord "Voor Joden Verboden" moest worden opgehangen.

De omgang tussen Joden en niet-Joden werd steeds sterker ontmoedigd, en sommigen hielden zich hier strikt aan.

Het dilemma op dit kaartje gaat over trouw, loyaliteit en veiligheid. Vertrouw je altijd op het oordeel van je moeder? Ben je loyaal aan je vriendje? Weegt de loyaliteit aan je vriendje zwaarder dan de veiligheid van je gezin? Mag je het risico nemen om de waarschuwing van je moeder in de wind te slaan?

Kaartje 2 toelichting

NSB'ers werden ook tijdens de oorlog door de meeste Nederlanders gezien als verraders. Kinderen van NSB'ers kwamen inderdaad vaak alleen te staan, ondermeer doordat andere kinderen niet meer bij het betreffende NSB-gezin over de vloer mochten komen.

Veel NSB-families vonden hun sociale kring alleen nog binnen de NSB. Ook hun kinderen werden vaak naar NSB-gerelateerde activiteiten gestuurd, zoals de Jeugdstorm, maar daar is in dit voorbeeld (nog) geen sprake van.

Dit dilemma gaat over veiligheid en loyaliteit. Blijf je loyaal aan je vriendje, die niets misdaan heeft, of telt de veiligheid van gezin en onderduikers zwaarder? Komen principes eerst, of moet je eerst aan mogelijke gevolgen denken?

Kaartje 3 toelichting

Dit is een waargebeurd verhaal. De slager besloot om vlees te leveren aan de Wehrmacht. Dit betekende na de oorlog dat een rechter de slager heeft ondervraagd om na te gaan of hier sprake was van collaboratie met de vijand.

Je kunt tijdens de discussie dit dilemma wat aanscherpen door deze informatie aan de klas te vertellen en vervolgens de vraag te stellen of de beschuldiging terecht is, en of de rechter zou moeten straffen of juist niet.

Kaartje 4 toelichting

Het dilemma ontstaat door het uitdrukkelijke verzoek om loyaal te zijn aan de moeder. Zij handelt uit menslievendheid en maakt daarin geen onderscheid tussen de partijen. Het kind kan dit niet goed plaatsen maar moet nu kiezen of hij loyaal is aan zijn moeder, wat betekent dat hij liegt tegen zijn vader. Door de waarheid te vertellen veroorzaakt hij waarschijnlijk grote ruzie tussen zijn ouders. Het is dus kiezen tussen twee waarden: eerlijkheid of loyaliteit aan de moeder dan wel de vader.

Kaartje 5 toelichting

In de loop van de oorlog werd de druk op Nederlandse mannen om in Duitsland te gaan werken steeds verder opgevoerd. Al snel werd de "Arbeitseinsatz" afgedwongen. Negeren van de oproep werd streng bestraft. In sommige gevallen werd zelfs bedreigd met maatregelen tegen achterblijvers. Wie aan de oproep geen gehoor gaf was onzeker over de gevolgen voor het gezin: deze waren moeilijk in te schatten. Veel mannen doken onder, maar minstens zo veel mannen gingen. In totaal hebben zo'n 500.000 Nederlandse mannen in Duitsland gewerkt, vrijwillig en gedwongen, soms onder zeer slechte omstandigheden.

Ook in Heusden en Drunen speelde dit dilemma. De 19-jarige Piet Aerts negeerde in 1943 de oproep van de "Arbeitseinsatz" en wist op het nippertje onder te duiken. Zijn 18-jarige zus Jo werd meegenomen om Piet en zijn familie onder druk te zetten. Jo zegt hierover: "Ik heb onder bedreiging van geweren de hele morgen voor het oude Raadhuis moeten staan". Het bleef gelukkig alleen bij dreiging, Piet kwam niet tevoorschijn en Jo mocht uiteindelijk weer gaan. Het dilemma in deze les (over twee fictieve opa's) gaat bewust uit van kennis over de afloop. Beide mannen maken een bewuste, afgewogen keuze. De één kiest voor de veiligheid van zijn gezin, de ander voor waarden als vrijheid en rechtvaardigheid. In dit geval heeft die laatste keuze een hoge prijs – het gezin zal hun vader nooit meer terugzien. Is nu, met kennis over de afloop, één van deze keuzes de beste keuze te noemen?

Kaartje 6 toelichting

Op diverse plaatsen was de situatie net na de bevrijding onrustig. Het volk wilde genoegdoening, de Duitsers waren net verslagen en een nieuw gezag was nog niet volledig geïnstalleerd. Op sommige plaatsen werden moffenmeiden of NSB-vrouwen door het publiek uit hun huizen gesleurd en kaalgeschoren of met pek besmeurd. De binnenlandse strijdkrachten (de tijdelijke politie, gevormd vanuit het verzet) vreesden dat de situatie uit de hand kon lopen. Tegelijkertijd was er ook onder hen behoefte aan genoegdoening.

Er is soms inderdaad gekozen om het kaalscheren van moffenmeiden georganiseerd in te zetten als bliksemafleider. Op deze manier hoopte men een lynchpartij te voorkomen.

Het dilemma: mag je iemand publiekelijk vernederen met als argument dat je dan erger voorkomt? Met die vernedering verlaag je je tot het soort dingen dat de Duitsers in de oorlog deden. Als je het niet doet, zou het veel erger kunnen aflopen.

Kaartje 7 toelichting

Stel dat de Duitse commandant en de Amerikaanse piloot elkaar na vele jaren weer tegenkomen. Hoe zou dat gesprek dan verlopen?

LES 3

Leerdoelen

- De leerlingen kunnen een moreel dilemma benoemen.
- De leerlingen kunnen in een dilemma verschillende posities en standpunten analyseren.
- De leerlingen kunnen uitspraken doen over de waarden die ten grondslag kunnen liggen aan bepaalde keuzes.
- De leerlingen denken na over hun eigen waarden en luisteren naar elkaar.
- De leerlingen zien het verband tussen lokale en nationale geschiedenis.

Introductie

Wanneer deze les als losse activiteit wordt ingezet, is het aan te raden om te starten met de introductie uit les 1. Hierin staan de leerlingen stil bij de betekenis van de begrippen dilemma en waarden. Dit vergemakkelijkt de opdrachten in deze les.

Is deze les een vervolg op de andere lessen uit deze reeks, start dan met een kleine opfrisser. Wie kan uitleggen wat ook alweer een moreel dilemma is? Vertel dat we in deze les dilemma's gaan proberen te herkennen.

De eerste activiteit

Stap 1: Voorlezen van een kort oorlogsverhaal uit Drunen

Lees met de klas de volgende tekst:

In maart 1943 werden alle huisartsen in Nederland verplicht om lid te worden van een nieuwe artsen-vereniging onder leiding van de NSB, de Artsenkamer. Veel dokters weigerden dit. Zo goed als allemaal stuurden ze zelfs een protestbrief aan de Duitse machthebbers. In de brief schreven deze artsen dat zij weigerden om te werken namens een overheid die bevolkingsgroepen discrimineerde. Eén van die artsen was dokter Akkermans uit Drunen. Hij had de brief duidelijk met zijn naam ondertekend terwijl veel andere dokters de brief anoniem hadden verstuurd. De Duitsers gaven opdracht om alle briefschrijvers gevangen te nemen. Ook de politie in Drunen kreeg bevel om de plaatselijke huisarts te arresteren. Zij zorgden er wel voor dat dokter Akkermans van te voren gewaarschuwd werd. Toch was hij thuis toen zij het bevel moesten uitvoeren. Politieaanvoerder Henk van Wijlen zei hierover: "Ik was totaal verrast toen hij toch thuis bleek te zijn, maar dokter Akkermans zei dat hij het lachend zou vinden tegenover zijn collega's als hij niet zou gaan".

De dokter werd overgebracht naar kamp Amersfoort. In Drunen was iedereen bang voor de afloop. In Nederland ontstond ondertussen rumoer over de opgepakte artsen. Veel andere huisartsen stopten hun werk of doken onder. Mensen konden nog maar op weinig plaatsen terecht voor medische hulp. Toen er een besmettelijke ziekte uitbrak, besloten de Duitsers om toe te geven. De gevangenen en ondergedoken artsen moesten een excuusbrief ondertekenen, kregen een waarschuwing en 50 gulden boete. Het liep dus met een sisser af, en op 6 juli 1943 keerde dokter Akkermans terug. Hij was kaalgeschoren, maar gezond.

De dokter overleefde de oorlog helaas niet: in 1944 probeerde hij tijdens gevechten tussen de Duitsers en de geallieerden om gewonden te helpen, maar werd zelf dodelijk getroffen.

Stap 2: Analyseer de gebeurtenis vanuit verschillende oogpunten

Verschillende mensen in dit verhaal hebben in de oorlog voor moeilijke keuzes gestaan. Vraag de leerlingen om (in tweetallen of groepjes van drie) te beoordelen welke waarden voor de volgende personen het belangrijkste zijn geweest bij het maken van hun keuzes. Door welke waarde is ieder persoon tot zijn of haar keuze (en dus ook daden) gekomen?

- 1) De huisartsen die een protestbrief stuurden.
- 2) Dokter Akkermans die niet onderdook, maar zich vrijwillig liet ophalen door de politie.
- 3) De politiemannen die de dokter van tevoren waarschuwden.
- 4) De Duitse autoriteiten die besloten toch toe te geven aan de artsen.

Leerlingen kunnen zelf waarden bedenken, of kiezen uit de volgende voorbeelden. Moedig de leerlingen aan om zelf waarden te formuleren, dit mag ook een klein zinnetje zijn in plaats van een enkel woord zoals: 'Je moet altijd eerlijk zijn'.

Onafhankelijkheid
Veiligheid (voor jezelf of de mensen in je omgeving)
Verantwoordelijkheid
Betrouwbaarheid
Bescherming (zoeken of juist geven)
Respect tonen
Respect krijgen
Vrijheid
Eerlijkheid
Trouw
Medeleven
Rechtvaardigheid
Gelijkheid
...

Laat ieder tweetal per gezichtspunt één of meer waarden opschrijven.

Stap 3: Klassikaal bespreken van de resultaten

Laat één van de vier gezichtspunten uit stap 2 bespreken door een groepje. Door welke waarde heeft deze persoon (of personen) zich laten leiden?

Als leerlingen waarden noemen, vraag dan door: wat betekent bijvoorbeeld een waarde als 'vrijheid' precies? Gaat het om vrijheid van je land, of dat niemand je vertelt wat je moet doen, of dat niemand van je gezin in de gevangenis zit? Of iets anders?

Laat de leerlingen uit de andere groepjes hier op reageren. Als een standpunt besproken is, stap dan over naar een volgend standpunt en laat dit door één van de andere groepjes als eerste toelichten.

De tweede activiteit: Het waardenspel

Als afsluiter van deze les (en van het lesmateriaal) gaan de leerlingen in een spelvorm de 'onmogelijke keuze' maken tussen verschillende waarden. Wat is de waarde die de leerling het belangrijkste vindt? Kan de leerling die keuze ook onderbouwen?

Leerlingen geven argumenten bij hun eigen waarden, maar ontdekken ook de redenering van klasgenoten die een andere keuze maken. Daarom mag iedere leerling gedurende het spel overstappen naar andere waarden.

Stap 1: Voorbereiding van het waardenspel

Maak een aantal grote vellen met daarop telkens één stelling die een bepaalde waarde vertegenwoordigt. De waarden zijn een beetje verstopt: iedere stelling is in feite een norm, waar een bepaalde waarde onder ligt. Vier van deze vellen vormen samen een set. Idealiter zijn de vier stellingen in een set aan elkaar gerelateerd qua onderwerp, maar wel verschillend van betekenis. Hang de eerste set van vier stellingen op in de hoeken of aan de vier wanden van de klas.

Enkele voorbeelden van sets:

- 1) Je moet altijd kunnen zeggen wat je denkt.
- 2) De overheid moet doen wat nodig is om onze veiligheid te garanderen.
- 3) Het is belangrijk om rekening met elkaar te houden.
- 4) Nooit zomaar iets aannemen van een ander, altijd zelf blijven nadenken.

Voor de leerkracht: onderliggende waarden zijn 1: vrijheid, 2: veiligheid, 3: respect
4: onafhankelijkheid.

- 1) Vrienden en familie gaan voor alles.
- 2) Wie mij niet respecteert, hoef ik ook niet te respecteren.
- 3) Niemand is beter dan een ander, uiteindelijk is iedereen gelijk.
- 4) Je moet altijd nieuwsgierig blijven.

Voor de leerkracht: onderliggende waarden zijn 1: loyaliteit, 2: respect, 3: gelijkwaardigheid,
4: tolerantie.

- 1) Eerlijkheid is de belangrijkste waarde die er is.
- 2) Echte vrienden gaan voor elkaar door het vuur.
- 3) Je moet begrip kunnen opbrengen voor andermans waarden.
- 4) Als je niets durft, verandert er ook niets in je leven.

Voor de leerkracht: onderliggende waarden zijn 1: eerlijkheid, 2: vriendschap, loyaliteit
3: respect, tolerantie 4: lef.

In plaats van stellingen kunnen ook losse waarden worden opgeschreven:

- 1) Lef
- 2) Creativiteit
- 3) Enthousiasme
- 4) Sportiviteit

Uiteraard kun je ook naar eigen inzicht of samen met de klas sets samenstellen, bijvoorbeeld met onderwerpen waarvan je weet dat deze in de groep een belangrijke rol spelen zoals schoolregels.

Stap 2: Het spelen van het waardenspel

Wanneer de vier vellen zijn opgehangen, is het aan de leerlingen om de 'onmogelijke keuze' te maken: welke van de vier stellingen vinden zij de belangrijkste leefregel? De leerlingen gaan vervolgens in de betreffende hoek staan. Benadruk dat ieder zijn eigen, unieke keuze maakt, geen van de vier waarden is belangrijker dan de andere drie. Maak de leerlingen dus duidelijk dat ze zich niet moeten laten leiden door wat anderen vinden! Geef per hoek een leerling de beurt om uit te leggen waarom hij voor deze stelling kiest. Belangrijk: laat de leerling ook uitleggen wat volgens hem of haar de waarde is die de basis vormt voor deze stelling. Laat leerlingen uit andere hoeken hierop reageren.

De leerkracht is gespreksleider. Het is handig om met een beurtsysteem te werken. Wanneer een leerling overtuigd raakt door de argumenten van een andere leerling, kan hij/zij van mening – en dus van waarde – veranderen. De leerling steekt dan over naar een andere hoek. Als de discussie is afgelopen kan worden gestart met een volgende set stellingen.

BRONVERMELDING

Enkele situaties zijn integraal overgenomen of samengesteld uit de volgende bronnen:

les 1

Durant, F., 'Drunen Elshout bezet bevrijd. Oorlogsherinneringen van inwoners'. Vlijmen, 1994 (p. 25-31).
Didden, J. en Swarts, M., 'Provinciestad in Oorlogstijd. Waalwijk en omgeving 1939-1945'. Drunen, 1991.
Informatie over politiecommissaris van Dijk in de 'Canon van Nijmegen': <http://www.mijngelderland.nl/#/nijmegen/bezet-nijmegen>.
Briefje Henk Romeijn: Interview met verzetsstrijder Tonny Schuurs, in 'De Scherper', 2009 <http://www.scherper.nl/content/view/1397/131/>.
Adri van Esch, artikel 'De pantserwagen wordt vernietigd' in 'De Scherper', 6 mei 2009. <http://www.scherper.nl/content/view/1568/131/>.

les 2

Toelichting bij Kaartjes 1 en 5:
Didden, J. en Oudheusden, van, J., 'Waalwijk en de wereldoorlog. Zes verhalen uit de jaren 1939-1945'. Drunen, Zwaardvisch, 2005.
Durant, F., 'Drunen Elshout bezet bevrijd. Oorlogsherinneringen van inwoners'. Vlijmen, 1994.

les 3

Durant, F., 'Drunen Elshout bezet bevrijd. Oorlogsherinneringen van inwoners'. Vlijmen, 1994 (p. 25-31).

Algemene bronnen:

Website van het Anne Frank Instituut – www.annefrank.org
(o.a. diverse voorbeelden van represaillemaatregelen door Duitse soldaten).

Cammaert, A.P.M., 'Het verborgen front: geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Leeuwarden, 1994.

Diederichs, M., 'Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen'. Amsterdam, 2006.

Jong, de, L., 'Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog'. Den Haag, 1969-1994.

Termeer, H., 'Het geweten der natie: de voormalige illegaliteit in het bevrijde zuiden, september 1944-mei 1945'. Assen, 1994.

